A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FŐLŐTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIII. KÖTET — 10. SZÁM

HÁROM MAGYAR KÖZJOGÁSZ

NAGY ERNŐ, FERDINANDY GEJZA, RÉZ MIHÁLY

ÍRTA

POLNER ÖDÖN

R. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. OSZTÁLYÁNAK 1937. DECEMBER 6-I ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1941

HÁROM MAGYAR KÖZJOGÁSZ

NAGY ERNŐ, FERDINANDY GEJZA, RÉZ MIHÁLY

ÍRTA

POLNER ÖDÖN

R. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. OSZTÁLYÁNAK 1937. DECEMBER 6-I ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1941

Felelős kiadó: Dr. Kibédi Varga Sándor.

18880 Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9. Tel.: 122-190, 326-066.
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

NAGY ERNŐ.

Zajtalan és csendes, de mégis nyomokat hagyó és messzire ható komoly munkásság, mely nem tartja szükségesnek a vásári hírhajhászást; szerény és visszavonuló, de ahol kell, mégis helytálló magatartás, mely elutasítja magától a törtető tülekedést; szerencsésen korán és fiatal erővel megkezdett tanítói működés, mely azonban csak későn, hajlott korban nyeri el jól megérdemelt jutalmát; zúgolódás nélküli megnyugvás a méltatlanul ért mellőzésben, de lelkiismeretes és pontos kötelességteljesítés egészen az utolsó leheletig, íme ezek röviden azok a jellemvonások, melyek kitüntetik amaz elhúnyt tagtársunkat, kinek emlékezetét a mai napon elsősorban elevenítem fel.

Nem zúgó áradat, mely tör és rombol, vagy hegyeket omlaszt, hanem nyugodt hömpölygés, mely lágyít, fogékonnyá tesz és hasznos gyümölcsöt termel, ez volt Nagy Ernőnek, előbb nagyváradi jogakadémiai, majd kolozsvári és budapesti egyetemi tanárnak élete folyása.

Felsőeőri Nagy Ernő született 1853. augusztus 13-án Székesfehérvárott. Régi nemesi családból származott, mely eredetileg Vas megyében volt otthon, de később Fejér és Pest vármegyébe került át. Édesatyja is Pest megyében volt szolgabíró, s így elhúnyt tagtársunk, aki Székesfehérvárott született, gyermekéveit ott töltötte.

Nagy Ernő jogi tanulmányait Budapesten végezte. Itt avatták doktorrá 1877-ben.

A doktorság megszerzése után külföldi tanulmányútra ment. Egy-egy félévet Lipcsében és Berlinben töl-

tött; míg ezután Párizsba távozott és ott másfél évig volt az „École libre des Sciences Politiques" hallgatója. E már akkor is nagy hatással működő intézet látogatása különösen pályájának kezdetén látszott meg rajta, míg a német egyetemeken töltött tanulmányainak hatása működésének későbbi idejében mutatkozott. Párizsban közelebbi érintkezésbe lépett a társadalomtudományok és a felső oktatás kérdéseivel foglalkozó körökkel és a „Société pour l'étude des questions de l'enseignement supérieur" rendes tagjává választotta, míg a „Société internationale des Études d'Économie Sociale" mint levelező tagot a Magyarországra vonatkozó tudósítás készítésével bízta meg. Ez összeköttetések révén még hazatérve is munkatársa maradt a „La Réforme Sociale" című francia folyóiratnak, amelynek 1881—84-ig terjedő évfolyamaiban több ismertetést tett közzé a magyarországi viszonyokról.

Alig tért vissza hazájába, 1880. évi szeptember 29-én Trefort miniszter pályázat mellőzésével kinevezte a nagyváradi kir. jogakadémia helyettes rendkívüli tanárává a jog- és államtudományi enciklopédia, a magyar közjog és a politika tanszékére. Miután az 1881. év december havában a budapesti egyetemen megszerezte a magántanári képesítést a politikából, 1883. november 3-án Nagyváradon megkapta a ny. rk. tanárrá kinevezést.

Nagy Ernőnek, amint látjuk, egészen fiatalon, 23, illetve 30 éves korában sikerült főiskolai tanszékre bejutnia. A jogakadémiáról egyetemi tanszékre jutása azonban nem ment olyan gyorsan. Huszonhét évig kellett várnia, míg végre a kolozsvári egyetemen a közjogi és közigazgatási jogi tanszék megüresedvén, oda 1902. július 13-án, tehát majdnem 50 éves korában kinevezték. Alig foglalta el a helyét, Lechner Gusztáv halálával megüresedett a budapesti egyetemen is a magyar közjog tanszéke. Természetesnek és magától értődőnek látszott, hogy Lechner Gusztáv tanszékét Nagy Ernő foglalja el. Nála több jogcíme akkor senkinek sem volt erre. Azonban nem úgy történt. A tanszékre másnak sikerült bejutni és Nagy Ernő maradt Kolozsvárott.

Nagy Ernő az őt ért mellőzést méltósággal és nyugodt önmegadással viselte. Tíz év múlva mégis bekövetkezett az, aminek már előbb kellett volna, t. i. budapesti egyetemi tanársága. Ez egyetem jogi karán 1911-ben második közjogi és közigazgatásjogi tanszéket szerveztek, nem Nagy Ernőre való tekintettel, nem is az ő utánjárása folytán; de a körülmények mégis úgy alakultak, hogy a kar őt az 1912. év nyarán e tanszékre, a kiírt pályázat folytán jelentkező pályázók mellőzésével, meghívta. Kinevezése augusztus 16-án meg is történt.

Nagy Ernő tehát 32 évi tanárkodása után elérte azt, amit megérdemelt és megnyerte az elégtételt is azért a mellőzésért, mely őt tíz évvel előbb érte. Igaz, hogy ez az elégtétel későn, csaknem 60 éves korában érte, mikor idő előtt megöregedve már csak gyengülő erővel tudott jóval nehezebbé vált kötelességeinek eleget tenni; de tanári hivatása teljesítésére irányuló buzgalma 1921. aug. 29-én, 68. életévében elkövetkezett haláláig mindig lankadatlan maradt.

Halála 1921-ben, a nyári szünidőben érte utól Kishantoson. Eltemetve ugyanott van, családi sírboltban.

Nagy Ernő fellépése a magyar közjog tudományos művelése terén bizonyos mértékig forduló pontot jelent.

A magyar közjogot az 1848. évi törvények nagy mértékben átalakították. Az alkotmány a kiváltságolt rendek alapjáról az állampolgárság egész körére egyaránt kiterjedő alapra helyezkedett és a felelőtlen kormányzati rendszerről a felelős kormányzati rendszerre ment át. Két évtizedig tartott felfüggesztés után pedig az említett új alapon történt meg 1867-ben az Ausztriával való viszonynak és 1868-ban Horvát-Szlavonország közjogi állásának újabb szabályozása. E mélyreható átalakítások mellett is igen fontos közjogi intézmények, ú. m. a királyi szék és betöltési módja, a főrendiház, a törvényhatósági önkormányzat elve s egész közjogunk alapelve érintetlenek maradtak.

Az új közjogi viszonyok új tudományos feldolgozást és az új viszonyoknak a régi intézményekkel való tudományos összhangzásba hozatalát tették szükségessé. A ré-

gibb közjognak két kiváló feldolgozása volt irodalmunkban. Az egyik gr. Cziráky Antal Mózes országbíróé, a másik Virozsil Antal pesti egyetemi tanáré.

Cziráky műve remeknek mondható. Velős rövidséggel, kora államtani műveltségének színvonalán, ritka belátással fogadva vagy vetve el annak egyes tételeit, világos és következetes, bár még régies beosztással és rendszerben rajzolja meg 1848 előtti közjogunk teljes és szabatos képét. Miután a magyar alkotmány nem egyszerre jött létre, hanem a történelem hosszú folyamán részletenként fejlődött ki, természetesen a történelmi kapcsolatokat, a régi időkből fennmaradt intézmények és viszonyok ismertetését és az újabban kifejlettek közé behelyezését nem mellőzi, de a fő súly nem a történelmi események előadásán, hanem a belőlük előállott közjogi viszony és szabály meghatározásán nyugszik.

Virozsil műve egészen más természetű. Ő is kora államtudományának színvonalán áll, de a tudomány elvei tekintetében inkább csak összefoglaló, mintsem bíráló; előadása sok irányban kitérő, mellékes körülményeket is részletező, igen sok értékes, de inkább statisztikai adatot tartalmazó, s ezáltal terjengőssé és aránytalanná vált; a történelmi adatok ismertetésénél a történelmi eseményekre nagyobb súlyt fektet és így a belőlük származó jogi viszonyokat sok tekintetben háttérbe szorítja, e mellett az eseményeket és jogi oldalukat gyakran politikai, azaz célszerűségi és egyoldalú szempontból mérlegeli és ezáltal politikaivá lesz.

A két mű között az elsőség Czirákyét illeti meg. Mégis az 1848. év utáni közjog feldolgozásánál inkább a Virozsil-féle irányt vették zsinórmértékül.

Az 1848. évet követő alkotmányfelfüggesztés ideje alatt jelent meg ugyan a felfüggesztett alkotmányt ismertető két mű Cziráky nyomán, de ezek tulajdonkép nem mások, mint a latin eredetinek magyar nyelvű kivonatai. Nagyobb hasznuk lett volna, ha az eredetinek teljes fordításaként jelentkeztek volna.

Jelentékenyebb munka volt 1861-ben Récsi Emilnek

magyar közjoga. Récsi Emil akkor a pesti egyetem tanára volt s mint ilyennek, a tényleges, — kényszerített közjogot kellett előadnia; könyve azonban a felfüggesztett alkotmányt ismerteti. Ez a körülmény magával hozta azt, hogy a munka nem volt politikai irányzat nélkül.

A könyv különben is inkább a Virozsil-féle módszert követte, mintsem a Cziráky-félét és ezzel mintegy megadta azt a hangnemet, amelyben az 1867 után megjelent közjogi művek készültek.

Ezek közül különösen kettőt kell kiemelni, ú. m. Korbuly Imrének és Kiss Istvánnak „Közjog"-ait.

Korbuly Imre, kolozsvári egyetemi tanár kézikönyve négy kiadást ért el. Az első még 1870-ben, akkor jelent meg, amikor Győrött volt jogakadémiai tanár; a másodikat és harmadikat átdolgozva, kolozsvári egyetemi tanár korában 1874-ben s 1877-ben adta ki; az utolsó 1884-ben már halála után jelent meg. Az, hogy ennyi kiadást ért el, mutatja, hogy hézagot pótolt. Récsi munkájának megjelenése óta ugyanis létrejött az 1867. évi kiegyezés, amikor már Récsi nem élt s az első kiadása nagy részben elavult, mit idegen kézből megjelent 2. kiadása nem pótolt eléggé.

Korbuly nagyjában a Virozsil-féle irányzatot követi, bő történeti adatokkal s politikai megjegyzésekkel, de mellőzi az egyes alkotmányi intézmények jogi elemzését s azoknak általánosabb jogi és különösen közjogi fogalom alá helyezését. A történeti adatok feldolgozása főleg abban áll nála, hogy külön történelmi vázlatát adja az egész magyar alkotmányfejlődésnek; nagy részletességgel kiterjed a magyar állam területén régebben volt közjogi különállással bírt részekre és országokra; ismerteti az országgyűlés, a kormányzat- és a törvényhatóságok 1848 előtti szervezetét. Bőven, felesleges részletezéssel és hosszadalmasan sorolja elő azokat a törvényeket, melyeket régebben alaptörvényeknek volt szokás minősíteni, de az akkori újabb törvényhozási alkotásokat, minők a 67-es ú. n. kiegyezési törvények, a törvényhatóságokra vonatkozó 1870 : XLII. s a községekre vonatkozó 1871 : XVIII. t.-c.

stb., nagyrészt különösebb feldolgozás nélkül, nyersen közli.

Kiss Istvánnak 1880-ban megjelent munkája rendszer és módszer tekintetében nagyjában megegyezik Korbulyéval, de annak több történeti tévedését kiigazítja s ennélfogva szabatosabb. A történeti megemlékezésekben és adatokban azonban még bővebb.

Boncz Ferencnek is jelent meg 1877-ben „Magyarország államjoga" címen rendszeres közjoga, de különösebb jelentősége nem volt és nagyobb elterjedést sem ért el.

Ily előzmények után adta ki Nagy Ernő 1887-ben mint nagyváradi jogakadémiai tanár *Magyarország Közjoga* (Államjog) című munkáját.

Mintaképéül az 1870. évi német birodalmi közjogot feldolgozó az a közjogászat szolgált, melynek fő képviselője akkor Laband straszburgi egyetemi tanár volt. A közjogi intézményeknek és tételeknek Laband-féle vizsgálata és előadása a közjogot az addigi inkább politikai jellegű publicisztika színvonaláról a valóságos jogtudomány színvonalára emelte, arra, amelyre a magánjog tudománya eljutott. De nem hagyta figyelmen kívül, hogy a közjogi jogviszonyok, jogok és kötelezettségek mégis más természetűek, mint a magánjogiak. Nagy Ernő ennek az irányzatnak a magyar közjogra való alkalmazását tűzte ki célul és ennek némileg külsőleg is kifejezést adott annyiban, hogy a magyarban régebben használatos „közjog" kifejezés helyett előszeretettel használta a német „Staatsrecht" után az „államjog" kifejezést. Ezt ugyan már Korbuly, Boncz és Kiss István is kezdték alkalmazni, szintén a német irodalom hatása alatt, de meg kell állapítani, hogy a német „Staatsrecht" a „Verwaltungsrecht"-tel szemben époly helytelen, mint a magyar „közjog" a „közigazgatási jog"-gal szemben és hogy az ily értelmű német „Staatsrecht" s a magyar „közjog" helyes megjelölése mind a két nyelven: „alkotmányjog".

Előszavában kijelenti, hogy az államjog tárgyalásánál az ú. n. történeti módszer kizárólagos alkalmazása

már nem megfelelő. Az élet, valamint a közjogi tudomány egyaránt sürgetik a dogmatikai elemzést. Rámutat arra, hogy ha államjogunk ily irányú művelését elhanyagoljuk, milyen szomorú tapasztalatokra jutunk, különösen egyrészt a horvát-szlavon, másrészt az osztrák viszony megítélése tekintetében mind a horvát, mind az osztrák és egyéb külföldi íróknál. De egyúttal megállapítja, hogy egészen a történet nem mellőzhető. A magyar államjog sajátságos természete folytán, hogy t. i. ezer éves alakulás teremtette, számos szabálya csak akkor méltányolható kellőleg, ha annak történeti hátterét is vizsgáljuk. Ennekfolytán a történetből is átvett annyit, de csakis annyit, amennyi a mai jog megértéséhez szükséges.

Már ebből kitűnik Nagy Ernő jelentősége a magyar közjog művelése tekintetében. Rendszerét természetesen a jelzett irányban igyekezett kidolgozni. Első megjelenését a korabeli bírálat kedvezően fogadta s ennek következtében csakhamar, 1891-ben, megjelent a második átdolgozott és bővített kiadás, amelyben fent jelzett elveit még inkább igyekezett megvalósítani. E második kiadás azonban kevésbbé kedvező fogadtatásban részesült, mint az első. Akadémiánk egyik kiváló és nagy tekintélyű, immár elhúnyt tagja igen erős bírálatot nyilvánított felette. („Magyar Igazságügy" 1891. évf. 35. kötet.) Az első kiadás előszavában hangoztatott irányt és célt helyeselte, de kétségbe vonta, hogy azt Nagy Ernő elérte. Szemére vetette, hogy megállapításai határozatlanok, ellentmondók, elfogadhatatlanok, részben a magyar közjognak szilárd, már Cziráky által kifejtett elveivel ellenkeznek, német minta után készültek, s hogy mindezek folytán a célt nem hogy elérte, de meg sem közelítette. (i. h. 369. lap.) E bírálatra Nagy Ernő válasszal felelt, melyben védte megállapításait és rendszerét, mit azután további viszonválasz és végszó követett.

Ebben az irodalmi vitában Nagy Ernő határozott öntudatot mutatott, de egyúttal nagy önmérsékletet is tanúsított. Személyileg azonban Nagy Ernőre azzal az eredménnyel járt, hogy Akadémiánk levelező tagjává való

megválasztását akkor meghiúsította. Később, 1895-ben ez mégis bekövetkezett.

Utólag meg lehet állapítani, hogy az őt sujtó bírálatnak sok tekintetben igaza volt, de másrészt azt hiszem, mégis egyoldalúan ítélt. A megbírált műnek valóban fennforgott gyengeségei mellett több helyütt hibának tünteti fel azt is, ami csak véleménybeli eltérés. Azt sem lehet mondani, hogy külföldi mintaképét, a német Labandot szolgailag utánozta. Az, hogy módszerét helyeselte és hogy igyekezett annak értelmében a magyar közjogot megírni, még önmagában nem hiba, s ennek az ú. n. dogmatikai módszernek alkalmazását lényegileg bírálója is helyesnek ismerte el.

Abban a tekintetben azonban a bírálónak igaza volt, hogy a kitűzött célt, melyet a szerző előszavában is hangsúlyozott, nem sikerült teljesen elérnie s dogmatikus tárgyalása is hiányokat mutat még; valamint az is igaz, hogy rendszere a fogalmak összezavarására némileg alkalmas volt. Így p. o. az a körülmény, hogy az államhatalom szervei és az államhatalmi szervek tevékenységi köre között nem különböztet s mind a kettőt „főhatalom" elnevezés alá foglalva tárgyalja, a „qui bene distinguit, bene docet" elve szerint kifogásolható. Ugyancsak kifogásolható ebből a szempontból — addigi közjogi műveinkben általában követett — az az eljárás, amely Magyarországnak és Horvát-Szlavonországnak közjogi viszonyát a területi részben részletesen ismerteti, akkor, mikor e két országot egyaránt magában foglaló állami közösség szervezetéről és hatalmi viszonyairól még nem volt szó.

A „Történeti előtan" című részben ő is előad történeti eseményeket közjogi jelentőségük kiemelése és dogmatikai mérlegelésük nélkül; az újabb közjogi törvényalkotás termékeinél pedig, ú. m. az állampolgársági, főrendiházi, választójogi, törvényhatósági, községi törvényeknél ő is megelégszik jobbára a törvény nyers anyagának közlésével és mellőzi ez anyagnak a jogi dogmatika szempontjából saját rendszerében való feldolgozását.

Kétségtelen azonban, hogy Nagy Ernő művének kiváló érdemei is voltak. Érdeme, hogy az állami életre vonatkozó jogi fogalmakat, amelyek az egyes tételes intézkedések alá foglalhatók, általában megállapítja. Hogy ezek megegyeznek-e más írók nézeteivel vagy nem, az az eljárás helyességén nem változtat; mennél inkább megvan e tekintetben a saját nézete, annál indokoltabb kifejtése.

Érdeme továbbá Nagy Ernő művének, hogy egyrészt Magyarország s Horvát-Szlavonország, másrészt Magyarország és Ausztria viszonyát behatóan elemzi és világosan állapítja meg jogi természetüket, szemben azokkal az elhomályosítani akaró törekvésekkel, melyekkel különösen Horvát-Szlavonországban és a külföldön gyakran találkoztunk. Művének első kiadásában azonban Magyarországnak és Horvát-Szlavonországnak az 1868. évi rendezés szerint fennállott viszonyát még az állam és egy része közötti szerződésen alapulónak tekintette. Az ú. n. „belső vagy államalkotó szerződések" tanát valló eme felfogásától később eltért s egyik első hirdetője lett annak a felfogásnak, amely e két ország, helyesebben e két államrész viszonyát, vagyis egy állami közösségben való jogállását meghatározó megállapodást különleges módon létrejött s különleges erővel bíró közös alaptörvénynek és nem szerződésnek minősíti.

Ha voltak is tehát Nagy Ernő közjogának gyengéi és hibái, azt az érdemet nem lehet tőle elvitatni, hogy az ú. n. dogmatikai közjogírásnak, amely azonban a történelmi alapokra is megfelelő figyelemmel van, ő volt a szószólója és gr. Cziráky után első megindítója.

Közjogának későbbi: 3—7. kiadásaiban is ennek az iránynak maradt híve, lényegben megtartva előbbi megállapításait, de nem mellőzve néhol a kifogásolt és megtámadott részek módosítását és kiegészítését sem. Műve tehát fokozatosan tökéletesedett.

A 4. kiadás előszavában igen találóan állapítja meg, hogy a Werbőczy által kifejtett magyar felfogás,

különösen a szent korona tana, habár még a jelképes jogi nyelven előadva, teljesen megegyezik azzal az elmélettel, melyet a mai kor tudása az államélet alapjául mint igazat elfogad. És így az a munka, amely napjainkban a magyar közjogot jogilag áthatni törekszik, eredményeiben nem eltérést jelent az ősi magyar közjogi álláspontól, hanem annak igazságait bizonyítja, alkotmányunk tartalmát pedig megvilágítja és így tudásunkban megerősíti.

Ha pedig munkájában itt-ott hasonló eredményre is jut, mint a külföldi szakirodalom, ez rendszerint a *magyar közjog diadalát* jelenti; mert egyrészt a hasonlatosság abból következik, hogy, mint mondotta, a régi magyar közjogi álláspont a ma uralkodóval megegyezik; másrészt meg, mert a civilizált államok nagyban egészben elfogadták azt a közszervezetet, amely a kontinensen csak Magyarországon nyugszik történelmi alapokon.

A dogmatikai irány művelésének szükségét és módszerét azonkívül több kisebb értekezésében is fejtegeti. Így: Államjogi irodalmunkról (Jogtud. Közlöny, 1891. évf. 10. sz.); Az államjogi methodologiáról (Athenaeum 1892. évf.); A közjog tudományos műveléséről (Jogtud. Közl. 1902. évf., 21, 23 és 25. sz., klny.-ban is) szólókban.

Nagy számra menő értekezéseiben és könyvismertetéseiben más kérdésekkel is foglalkozott. Fiatal éveiben, német egyetemeken és Párizsban töltött tanulmányi idejét követőleg inkább közgazdasági és politikai jellegű kérdések foglalkoztatják s ezek közé tartozik a főrendiház szervezésének kérdése. E kérdésben írt munkája alapján képesítették egyetemi magántanárrá 1881-ben; s erre vonatkozik 1885-ben a Budapesti Szemlében (XLI. k. 53—86. lap) megjelent tanulmánya. De figyelmét már ekkor is lekötik a tételes közjogi kérdések, különösen az osztrák-magyar közjogi viszonyé, melyet néhány külföldi munkáról írt bírálatában (Horn: „Eine Reichspartei" című munkáról, Jogtudományi Közlöny XVII. évf. 1882. 31. sz. 243—245 lap, és Jellinek György „Die Lehre von den Staatenverbindungen" című könyvéről, u. o. XIX. évf.

1884. 22. sz., 171—173. lap) s külön értekezésben is (Államjogunk köréből, Irodalmi állapotok, — Personál- vagy reálunió? Budapesti Szemle XVI. k. 1888. 379—402. lap) fejteget.

Későbbi érdeklődését majdnem egészen a közjogi kérdések foglalják el. A magyar alkotmány jellemző vonásai, a törvényes felhatalmazás alapján kiadott rendeletek megváltoztathatósága, a koronázás, a királyi jogkör, a fenntartott és közlött felségjogok, a király és nemzet közötti szerződésen alapszik-e alkotmányunk, az ausztriai császári cím felvétele, a közös ügyekben használt címer és színek, az uralkodóház házi törvényei, az ú. n. renunciáció, a trónöröklés, a mentelmi jog kérdései azok, amikkel egy-egy értekezésében vagy felolvasásában foglalkozik s ezekben több új eredményre jut.

Ilyen különösen annak kifejtése, hogy nem tartható fenn tovább az a soká elterjedt felfogás, amely szerint alkotmányunk a király és a nemzet között kötött szerződésen alapszik (Közjogának 1891. évi 2. kiadásában és „A fenntartott és közlött felségjogokról szóló tan közjogi irodalmunkban" című értekezése a Jogtud. Közlöny 1893. évf. 10. sz.-ban); hogy az ú. n. főhercegnői renunciációk nem jelentették a trónöröklésről való lemondást, hanem 1719 óta az ú. n. „pragmatica sanctio" (persze az 1713. évi osztráknak) megerősítését („A házi törvények és a renuntiatio" című értekezés a Jogtud. Közl. 1899. évi 24. és 25. sz.-ban, — klny.-ban is).

Életének utolsó szakában még sokat foglalkoztatta a pragmatika szankcióra és előzményeire vonatkozó irodalom. Az osztrák kormány az 1713-ban létrejött osztrák pragmatika szankció kétszáz éves fordulóját erre vonatkozó díszmunkával ünnepelte meg. Thallóczy Lajos kezdeményezésére a magyar kormány is megtette az előkészületeket, hogy 1923-ra a magyar pragmatika szankció hasonló megemlékezésben részesüljön. Ez ellensúlyozása lett volna az említett osztrák munkának. E célból előkészítő bizottságot alakított, melynek Nagy Ernő is tagja

lett. E minőségben már 1917. év októberében igen kimerítő és becses irodalmi anyagot bocsátott az előkészítő bizottság rendelkezésére.

Közbejött a háború, majd az osztrák-magyar kapcsolat felbomlása s így a tervezett munkálat időszerűtlenné vált; s nemsokára Nagy Ernő is elköltözött az élők honából, tiszteletreméltó és megbecsült emléket hagyva maga után.

FERDINANDY GEJZA.

A másik közjogász, akiről ma meg kell emlékeznem, Ferdinandy Gejza.

Eredetileg nem készült közjogásznak, csak a véletlen terelte erre a térre s mégis számottevő, sőt kiváló szakszerű közjogász lett.

Személyes körülményeit Akadémiánk számára írt és beküldött életrajzi adatai alapján állapíthatjuk meg.

Ezeket az adatokat 1918. december 31-ről keltezte. Nem lehet meghatottság nélkül olvasni őket. Sokat küzdött, sokat szenvedett és sok csalódáson átment, végül testben és lélekben megtört ember gyónásszerű vallomásai azok, szinte túlságos szigorral önmagával szemben. Látszik belőlük, hogy nemes forrásból, tiszta hazaszeretetből fakadt törekvései nagyrészt meghiúsultak és hogy ebből származó fájdalmát hazájának szörnyű balsorsa még csak tetézte.

Felvidéken birtokos, de birtokát vesztett és ezáltal az anyagi romlás szélére jutott köznemesi családból származott. Született Kassán, 1864. évi június 10-én. Ott töltötte gyermekéveit és kezdte meg a középiskolai tanulást, amit később Budán, azután Pesten előbb a piaristáknál, majd az V. kerületi állami gimnáziumban folytatott és végzett be.

A középiskolázás vége felé a katonai pályára készült. De egyéves önkéntesi katonai szolgálata alatt a közös hadseregben tapasztalt osztrák szellem és a német szolgálati nyelv elvették kedvét tőle s a már különben is megkezdett jogi tanulmányokat folytatta. Sok időt azonban nem

fordított erre, mert anyagi viszonyai napidíjas állás vállalására kényszerítették. Mégis Hajnik jogtörténeti művei, Lechner Gusztáv közjogi és Szilágyi Dezső politikai előadásai erősen hatottak rá.

A jogi tanfolyam bevégzése után 1886-ban a honvédelmi minisztériumba került mint fogalmazó-gyakornok. Elérvén 1888-ban a jogtudori fokot, a hivatali ranglétrán a háború kezdetén eljutott a miniszteri tanácsosi állásig, majd 1918. május havában a helyettes államtitkári címet és jelleget nyerte el, november havában pedig valóságos helyettes államtitkárrá nevezték ki.

A tudományos működés felé az 1894. évben történt nősülése után a felvidéki régi birtokos nemesség körében tett tapasztalatai indították el. Ekkor érlelődött meg benne az a gondolat, hogy a falusi gazdálkodás, amelyre mindig vágyott, nem volna neki való foglalkozás s hogy a nemesség inkább tehet értelmi pályán szolgálatot a hazának, mint a gazdálkodás terén. Meggyőződésévé vált, hogy a tudomány művelése az az út, amelyen politikai szereplésre jutnia s a hazának szolgálatot tennie leginkább lehet.

Ennek a meggyőződésnek alapja lehetett az is, hogy már az 1889—90. tanévben a budapesti egyetemen Magyarország és Ausztria közjogi viszonyának kifejtését feladatul tűző pályázatban résztvett és bár a pályadíjat nem nyerte meg, munkáját dícséretben részesítették. Másrészt következménye volt az előbb említett meggyőződésnek az, hogy megkísérelte a magántanári képesítés megszerzését, ami 1897. év februárjában sikerült is.

Az volt ezután életének legfőbb vágya, hogy egyetemi tanszékhez jusson. De vágya nem teljesült. 1905-ben ugyan megnyerte az egyetemi ny. rendkívüli tanári címet, de midőn a budapesti egyetemen 1911-ben második közjogi és közigazgatási jogi tanszéket rendszeresítettek, arra nem jutott be, pedig ő is pályázott rá. Akkor, mint láttuk, a pályázók mellőzésével Nagy Ernőt hívták meg s ez végleg elkeserítette. Ezután egészen lemondott az egyetemi tanszékre jutás gondolatáról. Ez lehetett az oka annak is,

hogy midőn 1914-ben két új egyetem állíttatott fel, ő ezek egyikén sem óhajtotta a közjogi tanszéket elnyerni.

Elkeseredésének némi enyhülését okozta azonban, hogy 1918-ban a budapesti egyetem igen elismerő felterjesztést tett arra, hogy neki az egyetemi nyilvános *rendes* tanári cím adományoztassék.

A világháború kitörése megrendítő hatással volt rá. Említett életrajzi adatai szerint: „magát a Szerbia ellen való háborút is esztelenségnek tartotta, mert hadkiegészítési rendszerünket rossznak, az osztrák vezetést még rosszabbnak, a nemzetietlen szellemet végzetesnek minősítette, és még győzelem esetére is sajnálta azt a tenger vért, amibe az kerülni fog, mert a meggyilkolt trónörököst nem tartotta annak az embernek, akiért érdemes a nemzetnek a háború kockázatát magára venni s áldozatát viselni."

A háború eseményei, a harcvonalban álló legidősebb fiáért kiállott aggodalmai megviselték idegeit s az 1917. és 1918. évben testi betegség is kínozta. Mikor az összeomlás után Akadémiánkban először találkoztam vele, a testileg s lelkileg megtört ember látása valóban lesujtó volt.

A háború után, mihelyt állapota kissé javult, ismét közjogi és politikai cikkeket írt egyes hírlapokba. De szenvedéseit már nem sokáig birta s 1924. év március hó 15-én, 60 éves korában elhúnyt.

A közjog művelése terén eltérő iránynak voltunk hívei, különösen kezdetben, amennyiben ő inkább a történeti irányban dolgozott, én pedig a dogmatikai irányt követtem. Irodalmi vitánk is volt egymással, de ez nem mérgesedett el, s míg ő idővel mindinkább közeledett a dogmatikai irányhoz, a történeti mozzanatokra magam is mind nagyobb figyelmet fordítottam s így irányunk meglehetősen közeledett. Midőn pedig 1910-ben a véderőre vonatkozó és a kapcsolatos törvények előkészítésekor az igazságügyminisztérium hivatalos közjogászaként vele, mint a honvédelmi minisztérium közjogászával gyakran nézetet cseréltem, nézeteink a közjogi kérdésekben majdnem teljesen megegyeztek.

Ő tehát a történeti iránynak volt híve. Első művében, Magyarország és Ausztria közjogi viszonyának fejtegetésében még szinte túlnyomó a tisztán történet, bár a jogi elemzést sem nélkülözi egészen.

E műve után gyors egymásutánban következnek a közjog egyes intézményeire vonatkozó nagyobb részlettanulmányai. Ilyenek: *Az állampolgárságról*, 1893, a Jogi Szemlében; *A koronázás és közjogi jelentősége*, 1893, az Athenaeumban; *A magyar nyelv szerepe a mult idők országgyűlésein*, 1894, a Budapesti Szemlében; *A királyi méltóság és hatalom Magyarországon*, 1895; *A felelősség elve a magyar alkotmányban*, 1895; és *Az aranybulla* 1899-ben.

E munkáiban is fontosnak tartja az általa tárgyalt közjogi intézmény történeti kifejlődésének ismertetését. Azonban mindinkább helyébe lép, különösen az utóbbi kettőben, a történeti fejlődés puszta előadásának az illető közjogi intézmény jogi jelentőségének elemzése, vizsgálata és mérlegelése az egyes fejlődési fokokon, valamint a mult és jövő fejlődéssel való összehasonlítása is.

A királyi méltóságról és hatalomról írt munkájában különösen értékes az államjog fogalmainak szabatos és világos, sok tekintetben az akkor nálunk irányadó (Concha- és Kuncz-féle felfogástól el is térő) megállapítása.

Az „Arany bulla" Akadémiánkban a Bojári Vigyázó Sándor-féle jutalmat nyerte el.

Benne mindenekelőtt kifejti a törvény s az alaptörvény fogalmát közjogunkban; ismerteti a királyság első két századának jogforrásait; az arany bulla létrejövetelének körülményeit és tartalmát; vázolja hatályosulásának váltakozásait, és megállapítja, hogy tulajdonkép csak 1526-tól kezdve tekinthető kétségtelenül a magyar közjog alaptörvényének. Végül megjelöli azokat a részeit, amelyek még munkája megjelenésekor is alapelvei voltak közjogunknak.

1901-ben jelent meg *Az államalkotó szerződések a magyar közjogban* című munkája (az Athenaeum az évi évfolyamában s különnyomatban).

Ebben a történeti fejlődés előadása után azt a felfogást fejti ki, amely szerint a régebbi közjogi irodalomnak megfelelőleg az alkotmányjog forrásai között az államszerződések (régebben „okleveles szerződések" elnevezés alatt) is szerepelnek, értve azok alatt a magyar közjogban oly alkotmányjogi alaptörvényeket, amelyek a megcsonkult vagy részeire bontott Szent Korona teljességének vagy egységének helyreállítását megvalósító szerződések alapján voltak csak megalkothatók. Az ily módon létrejött törvények kötelező ereje, felfogása szerint, kettős alapon nyugszik, úgymint morális belső és jogi külső alapon; morális, belső alapon, a szerződő felek kölcsönösen elvállalt kötelezettségei, és jogi, külső alapon a megalkotott törvény parancsa folytán.

Az ily alaptörvényeknek a szerződési alap nagyobb erkölcsi erőt ad és így más törvényekénél nagyobb állandóságot, azaz kétségtelen alaptörvényi jelleget biztosít.

Nézete szerint közjogunkban az ily államszerződések három csoportba oszthatók. Ezekbe tartoznak:

A) a nemzet, azaz a Szent Korona egész teste és az újonnan választott király, illetőleg dinasztia között kötöttek; ilyen a pragmatika szankció;

B) az állam és valamely fegyveresen ellene szegülő párt között kötött békeszerződések; ilyen az 1606. évi bécsi, az 1848. évi linci békekötés;

C) az állam és a tőle elszakadt bizonyos területek között, illetőleg az államból bizonyos területileg kivált része között kötöttek; ilyen a Horvát-Szlavonországgal 1868-ban kötött egyezmény.

E felfogás részemről ellentmondásban részesült és ez irodalmi vitát váltott ki, amennyiben annak a felfogásnak adtam kifejezást, hogy az állami életről alkotott mai felfogásunk szerint az ily államszerződések mint megkülönböztetett jogforrások nem szerepelhetnek, ilyenül tekintésük az idejét mult rendi felfogásnak a maradványa; Ferdinandy azonban felfogásához ragaszkodott, s azt későbbi munkáiban is fenntartotta.

E, mondhatjuk, előkészítő munkálkodás után jelent

meg 1902-ben *Magyarország közjoga (Alkotmányjog)* című nagy munkája (815 lapnyi terjedelemben). Részemről ezt az 1867-i kiegyezéstől a világháborús összeomlásig terjedő korszakunk legjobb rendszeres közjogi művének tartom. De ezzel nem akarom azt mondani, hogy minden tételét aláírom, azt pedig, hogy benne hibákat talált, maga a szerző is megállapítja munkájának későbbi, rövidített kiadásában.

Előszavában részletesen és alaposan fejtegeti azokat az elveket, amelyek alapján nézete szerint a magyar közjogot tárgyalni kell. „Valamint az emberi szervezet fejlődése" — úgymond — „azon folytonos átalakulásnak az eredménye, mely az anyagcsere következtében előáll, épen úgy az alkotmány fejlődése, tökéletesedése is annak köszönhető, hogy az egyes avult alkatrészek, jogtételek új, tökéletesebb jogtételekkel, jogszabályokkal pótoltatnak és egészíttetnek ki.

Az a természete azonban, hogy az individuális azonosság mellett folyton változni és a folytonos átalakulás mellett individuális azonosságát megtartani képes, csak történelmi alkotmánynak lehet.

Az ily történelmi alkotmányt a nemzeti géniusz teremti meg, a papiros-alkotmányokat ellenben jogászok csinálják. Ezeknek szabályai merevek és törékenyek, mert erejük a papirosra vetett szöveg; ellenben a történelmileg fejlődött intézmények a polgárok összeségének köztudatában élnek és így eléggé szívósak arra, hogy kiállják az idők viszontagságait; de egyúttal éppen azért, mert becsük nem a szöveg szabatosságában rejlik, eléggé rugékonyak is arra, hogy a változó viszonyokhoz alkalmazkodjanak."

E felfogásból kiindulva a közjog tárgyalásának módszerére nézve a következőleg nyilatkozik: „Újabban mindinkább érezhetővé vált annak szüksége, hogy a magyar közjog dogmatikusan tárgyaltassék. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történelmi alap teljesen mellőztessék, hanem azt, hogy a közjog ne annak az elmeséléséből álljon, hogy mi volt, hanem hogy az intézmények rendszerbe foglalva akként tárgyaltassanak, hogy a történelem a magyar közjogi felfogás megvilágosítására és arra szolgáljon, hogy

a régi alkotmány elvében útmutatást nyerjünk a ma fennálló intézmények magyarázatára és fejtegetésére és a felfogásokban mutatkozó átváltozások történelmi okainak megállapítására."

Az ezekben nyilvánuló felfogás tulajdonképen megegyezik azzal, amit — mint láttuk — Nagy Ernő is a történelmi események figyelembe vétele tekintetében elfoglalt. A különbség az egyes feldolgozások között csak az, hogy ezeket az elveket miként valósítják meg.

Ferdinandy szerencsésen érvényesítette őket nagy munkájában. A történelmi elem elég nagy helyet foglal el benne, de jogi jelentőségük megfelelő kidomborításával. Munkája a dogmatikai elemzés, szabatosság és teljesség szempontjából is kiemelkedést jelent és alkotmányunknak hű és pontos képét rajzolja meg.

Rendszere sok tekintetben sajátságos, de értékes. A bevezetés után, melyben általában az államra s alkotmányra vonatkozó nézeteit közli, három részre osztja könyvét, ú. m. általános, elemző és összefoglaló részre. Az általános részben az alkotmány történeti és tételes vázlata után szól a közjog kútfőiről.

Az elemző rész négy „könyvből" áll, melyek: 1. a magyar állam területét, 2. a magyar állam részeit, 3. az állam főhatalmának szervezetét és 4. a főhatalom működését tárgyalják.

A főhatalom szervezetéről szóló könyv tartalmazza *a)* a királynak, *b)* az országgyűlésnek, *c)* a kir. kormánynak és a közigazgatási szervezetnek, *d)* a bírói szervezetnek és az ezekre vonatkozó jogszabályoknak elemzését.

A főhatalom működéséről szóló könyv pedig *a)* a törvényhozásról, *b)* a kormányzásról vagy végrehajtásról s *c)* a bíráskodásról vagy igazságszolgáltatásról szól.

Az összefoglaló résznek három „könyve" van, melyeknek tárgya: 1. az államhatalmi tényezőknek és az állam fő szerveinek viszonya egymáshoz, 2. a magyar korona országainak állami egysége és 3. az ország függetlensége és nemzetközi jogállása.

E rendszer tekintetében bizonyos mértékig feltűnhetik,

hogy az Ausztriához való viszonynak, valamint Horvát-Szlavonország közjogi állásának külön „könyvet" vagy címet, amint az addig szokásban volt, nem szentel. E kérdést azonban nem hanyagolta el, mert Horvát-Szlavonország autonómiájának alapvető szabályait a területre vonatkozó „könyv"-ben tárgyalja. Másrészt a horvát-szlavon autonóm szerveket és azok működését a megfelelő központi szervekkel és azok működésével kapcsolatban közös fejezetben, de megkülönböztetve ismerteti.

Ugyanúgy foglalja közös fejezetbe az Ausztriával közös ügyekben eljárt szerveket, delegációkat és a közös minisztériumot a magyar állam általános szervezetének megfelelő részeivel; a közös ügyek és közös egyetértéssel elintézendő ügyek pedig mint a magyar állam főhatalmának korlátozásai szerepelnek ugyancsak megfelelő fejezetekben.

Ezek mellett azonban az összefoglaló résznek az a könyve, melynek tárgya a magyar korona országainak állami egysége, behatóan vizsgálja Horvát-Szlavonország jogi állását és annak természetét, s ugyanúgy tárgyalja e résznek az ország függetlenségére és az 1867. évi kiegyezésre vonatkozó fejezete Magyarország és Ausztria egymáshoz való viszonyát és annak jogi természetét.

E kérdésekkel ilyen módon való foglalkozás az átnézetet némileg megnehezíti, de elméletileg nézetem szerint teljesen indokolt, kivéve azt a részét, mely Horvát-Szlavonország autonómiájának szabályait a területi részbe helyezi.

Nagy munkája után ismét több részlettanulmányt tett közzé. 1903-ban az év elején résztvett abban a széleskörű vitában, amely Ferenc Ferdinánd trónörökös házasságával kapcsolatban a Magyar Jogászegyletben a *„Pragmatika szankció és a házi törvények" kérdésében* lefolyt. (Felolvasását a Jogászegyleti Értekezések XXVI. kötetének 5. füzete tartalmazza.)

Ugyanebben az évben jelentek meg *Ország és királyság* a Budapesti Szemlében; *Parlamenti vizsgáló bizottság és az országgyűlési tagok megvesztegetésének büntethető-*

sége a „Jogállam" folyóiratban; *Korona és monarchia* a Magyar Jogászegyleti Értekezések közt (XXVIII. kötet).

1906-ban *A magyar alkotmány történeti fejlődéséről* tartott előadást a Népszerű Főiskolán (Népszerű Főiskola Könyvtára).

1907-ben *A rendi elemek a magyar alkotmányban* című értekezésével széket foglalt Akadémiánkban. (Megj. a II. oszt. Értekezései közt XIII. k. 9. sz.)

1909-ben a „Bibliothek des öffentlichen Rechts" című németországi gyüjteményes vállalat 16. köteteként jelent meg *Staats- und Verwaltungsrecht des Königreichs Ungarn und seiner Nebenländer* címen Magyarország közjogának ismertetése; továbbá *A választói jog történeti fejlődése* című előadása a Magyar Társadalomtudományi Szemlében.

1911-ben *A magyar alkotmány tankönyve* jelent meg, mint nagy közjogának rövidebb és javított kiadása.

1912-ben a Budapesti Szemlében behatóan bírálta *Marczalinak* a németországi „Das öffentliche Recht der Gegenwart" vállalatába írt *német nyelvű magyar közjogát.*

1913-ban az *Árpádházi királyok korában a trónbetöltés* kérdésével foglalkozott a Budapesti Szemlében és állást foglalt benne Fraknói Vilmosnak ama nézetével szemben, amely ismét az örökösödést és pedig az elsőszülöttségi örökösödést vallotta erre az időre is.

A rendi elemek a magyar alkotmányban című abban az értekezésében, mellyel székét Akadémiánkban elfoglalta, ismét a történeti fejlődés részletes és alapos, valamint összehasonlító módon való előadása után kifejti, hogy rendi elemek az 1848 és 1867 utáni magyar alkotmányban is bőven maradtak.

A történelmi s különösen németországi rendiségnek a legnagyobb befolyása volt a mi viszonyainkra. Ennek egyik jellemzőjét abban találja, hogy a fejedelmek egyrészt és a testületekké alakult rendek másrészt egymás közötti viszonyaikat nem az állam egységének gondolatából folyóan közjogi, hanem magánjogi felfogással tekintették, amiből kifolyóan egymással szemben magánjogi természetű jogosítványokat és kötelezettségeket állapítottak meg. Ebből az

államélet kettőssége állott elő, amely az államot két jogalanyiságnak szerződésszerű viszonyaként tüntette fel. E rendi felfogásnak egyik következménye volt a középkor végén keletkezett nagyszámú fejedelmi perszonál-únió is. A fejlődés azután a rendi kettősségből az állami egység felé a fejedelmi abszolutizmus útján történt, és ez hozta magával azt is, hogy a perszonál-uniókból lassanként szorosabb kapcsolatok, sőt egységes államok keletkeztek (11—12. lap).

Nálunk, Magyarországon, a rendiség és az azzal kapcsolatos kettősség felé a fejlődés már a mohácsi vészt megelőző korszakban megindult, de akkor a „szent korona" felfogásának kifejlése idejében a királynak és a nemzetnek a szent korona fogalmában való találkozása az állami egység gondolatát még fenntartotta. A szent koronának ez a gondolata azonban a mohácsi vészt követő korszakban mindinkább gyengül, és a rendiség s annak jellemzője, a kettősség mindinkább erősödik.

„Minthogy a fejedelmi hatalom könnyebben volt korlátolható magánjogi, mint közjogi formák által, mert a magánjog még az abszolút monarchiákban is korlátozza a fejedelmi önkényt, csak természetes, hogy a magyar rendi szervezkedés is önkéntelenül a magánjogi formák felé kezdett hajolni, hogy a rendi jogosítványok mögé vonulva védhesse meg a nemzeti létet és menthesse meg a magyar államot. (35. lap.)

Erre a nemzetet az új dinasztiából származó királyok idegensége is kényszerítette. Mert a nemzet az országból távollevő, idegen befolyás alatt álló, az országot idegenekből szervezett hivatalokkal kormányzó és akaratát külön királyi kormányszékekkel foganatosító királyában nem láthatta többé a nemzeti eszme zászlótartóját is, — az ország függetlenségének legfőbb őrét, mint annakidején az Árpádok, Anjouk és Hunyadiak korában, — hanem idegen hatalmat, amely ellen küzdeni nem elég erős, de amely előtt meghajolnia mégsem lehet, mert akkor véget ér a nemzeti lét. A királyság és a rendek tehát különböző érdeket szolgálnak, ellentétes célra törekszenek, ehhez képest

egymás ellen szervezkednek és megszületik a hatalmak és szervezetek dualizmusa, amelyek egymást nem erősíteni, hanem gyöngíteni iparkodnak.

Ennek a küzdelemnek az volt az eredménye, hogy két ellentétes felfogáson alapuló magyar közjog keletkezett, s ez a két közjog folytonos küzdelmet vív egymással az érvényesülés, az életben való megvalósulás végett."

Az 1848. évi alkotmányreform ledöntötte a rendi jogi válaszfalakat, de a háromszázados rendi kor oly mély benyomással volt a nemzetre, hogy a rendi felfogás 1867 óta sem gyöngült és intézményekben, meg a törvények szövegében is kifejezésre jutott.

Így, eltekintve a főrendiségtől és a rendi alapon álló főrendiháztól, a megye, a város és a megyének alárendelt község mint önkormányzati közösség és közigazgatási hatóság nem egyéb, mint modern változata a régi rendeknek, a nemességnek, a városi polgárságnak és az úri hatóság alatt álló földmívelő parasztságnak. De a rendiséget jellemző kettősség még inkább megvolt a nemzet és király közötti viszonyban, továbbá a Magyarország és Ausztria között, nemkülönben a Horvát-Szlavonországgal fennálló viszonyban.

Ha az osztrák császár és magyar király állását úgy fogjuk fel, mint két állam uralkodójáét, ezt csak úgy tehetjük, ha az államot a rendi korszakban érvényes felfogással tekintjük, mert ha az országot és az uralkodóját az állam egységes személyiségének részéül vesszük, akkor Ausztriát és Magyarországot is egy személyiségnek, egy államnak lehet csak felfogni. Ezért kellett fenntartani a rendiség egyik jellemzőjét, a hatalmak kettősségét. Ez jelentkezett a királyi és az önkormányzati nemzeti szervekben, a közös hadseregben mint fejedelmi s a honvédségben és népfelkelésben mint nemzeti hadseregben, a királyi felségjogok és nemzeti jogok tanában stb.

Ennek a következményeként maradt meg a rendi korszaknak az a jelensége is, hogy két közjog küzdött egymással az érvényesülésért, az egyik a nemzeti, a másik az udvari, amely az osztrákkal gyakran megegyezett.

Lehetővé tette ezt az, hogy a magyar törvények gyakran nem a világosságra törekedtek, hanem bujkáltak, hogy megmentsék a nemzeti felfogás jogosultságát. Ezzel persze a másik felfogás számára is támasztékokat teremtettek.

Ugyanez volt a helyzet a Horvát-Szlavonország jogi állását szabályozó közjognál. Ott is a magyar és a horvát-szlavon értelmezésű törvény állt egymással szemben.

Ferdinandynak ezek az éleselméjű megállapításai és megjegyzései nagyon alkalmasak arra, hogy állami életünknek az ő korabeli visszásságait és kórosságát megvilágítsák.

Halála után három kiadatlan munkája maradt hátra. Ezek közül kettő nyilván még az összeomlás előtt készült. Az egyik: *A házi törvény és a magyar közjog* válasz Réz Mihálynak a házi törvények kérdésében írt s 1914-ben megjelent munkájára. A másik: *Védelmi rendszerünk közjogi alapelvei* pedig szintén olyan kérdéssel kapcsolatos, amely az előbbi állapotban volt időszerű.

A harmadik, nagyméretűre tervezett *A magyar alkotmány szelleme* c. műve befejezetlen. Belőle két szemelvény jelent meg a szerző halála után a Budapesti Szemle 1925. évi folyamában: *Érzelmi tényezők a magyar alkotmányban* cím alatt. Ezeknek egyikében a kereszténységről és a szent korona misztériumáról, másikában a nemzeti nyelvről szól, mint ilyen tényezőkről.

A tudományos működés mellett a publicisztika terén is működött. 1903-ban a Budapesti Hírlapba kezdett cikkeket írni névtelenül. Iránya a nemzeti párté volt. Ennek megfelelően kívánta a nemzeti irányú fejlődést. Mire a hadsereg kérdése nyomult a homloktérbe, 1905 és 1906-ban mind sűrűbben — hetenként gyakran kétszer is — jelentek meg ott politikai vezércikkei. Ezáltal nem egyszer a saját állását és családjának (ekkor született második fia) létfeltételét is veszélyeztette.

Célja a magyar hadseregnek a 67-es kiegyezés magyar szellemében való megvalósítása volt és az akkori ellenzéki pártok fúzióját sürgette. E célból az 1904. év

végén tervezetet készített a kiegyezés revíziójáról. Ezt 1905. év október havában átdolgozta és a koalíció kormányra jutásakor megírta ugyancsak a Budapesti Hirlap számára az 1905/6. évi nemzeti ellenállás történetét (*Viszszapillantás a nemzeti küzdelemre* cím alatt).

Cikkezését ezután is folytatta ugyanebben az irányban. Később azonban a koalíciós kormány bukása után az vált meggyőződésévé, hogy a nemzeti követelmények érdekében folytatott küzdelem sikertelenségének oka nemcsak az abban résztvevő pártok taktikai hibáiban, hanem a nemzet gyengeségében is rejlett.

Ettől a szemponttól vezettetve írt cikksorozatot 1912-ben, s ezt Prometheus álnév alatt „Nemzetnevelés" címmel külön füzetben közzétette. Vizsgálva benne a magyar nemzet hibáit és erényeit, arra az eredményre jutott, hogy az alkotmányi reformok kivívására gyengéknek bizonyultunk s ezek helyett mindenekelőtt államilag és társadalmilag arra kell törekednünk, hogy a nemzet minden irányban megerősödjék. E célból kijelöli az irányokat, amelyek felé kell alakítani a közoktatásügyet, a napi sajtót, az irodalmat, a nők helyzetét, a tudományt, a testedzést, a jogi intézményeket, s általában az egész közszellemet.

Látjuk, hogy fejtegetéseiben Széchenyi szelleme vezette s rá gyakran hivatkozik is.

Cikkezésének üteme ezután lassúbbá vált, míg végül addigi politikai vezéreiből kiábrándulva a háború utolsó évében a cikkírást egészen abbahagyta.

Ez időig megjelent hirlapi cikkeiknek száma meghaladja az ötszázat (505).

Ekkor már az állami függetlenség kivívását — mint írja — feleslegesnek tartotta, mert belátta, hogy akkor még nem értünk meg rá; mire pedig megérünk, Ausztria múlhatatlan felbomlásának úgyis magával kell hoznia önállóságunkat. Így hát megnyugodott a magyar középponti hatalom erősödésében, nehogy, mikor Ausztria részeire szakad, minket is részekre szakítson a robbanás.

Említettem, hogy a háború és annak gyászos végző-

dése mennyire megviselte idegrendszerét. A „nép-" és a „tanácsköztársaság" elmúlta után mégis foglalkozott újra közjogi kérdésekkel s nemcsak a hirlapokban jelent meg több cikke, hanem az 1919. év őszén még Akadémiánkban is bemutatta „Széchenyi István gr. mint közjogász" című értekezését. Ez időben írt újabb politikai cikkeinek száma kis híján száz. Ezekben egyebek mellett a jogfolytonosság és a trónörökösödés kérdéseivel, a lezajlott események tanulságaival foglalkozik. Ezek közül egyik legjellemzőbb megnyilvánulásaként a „Personalis uniók" tárgyában az 1921. év november havában a Budapesti Hírlapba írt cikkét említem. Ebben a következőket írja:

„Mint kiáltó anakronizmus maradt fenn a világháborúig az utolsó perszonális únió, az ú. n. Osztrák-Magyar Monarchia. A történelem kérlelhetetlen logikája folytán ennek az utolsó únionak is előbb-utóbb fel kellett bomlania, mert a modern államélettel teljesen ellenkezik. Amikor az állami élet alapja a nemzeti eszme és a királynak a nemzeti eszme zászlóvivőjének kell lennie, akkor egy és ugyanaz a személy nem uralkodhatik két országban, különböző törvények szerint a nélkül, hogy kötelességeiben önmagával, vagy egyik államával ne jusson összeütközésbe.

A perszonális únióknak kora tehát lejárt. Ezt tanítja a történelem. S ha akad nemzet, amely ebből nem vonja le a történelmi tanulságot, méltán megérdemli, hogy eltiporja a történelem kérlelhetetlen logikája."

E szavakban Kossuth Lajos eszméivel találkozunk. De megváltozott viszonyok között. S ő e megváltozott viszonyok között igyekezett ama kossuthi eszméket összeegyeztetni azzal az irányzattal, amelyet ma legitimizmusnak nevezünk.

Saját megállapítása szerint mint függetlenségi közjogász azelőtt azért küzdött, hogy az osztrák-magyar közjogi kapcsolat minél jobban tágíttassék, hogy azután végeredményben minél kevesebb rázkódtatással teljesen megszüntethető is legyen. Az összeomlással az osztrák császárság szétrobbant és az uralkodó család az osztrák né-

met tartományokból is kiszorult, ezzel egyenesen és pusztán Magyarországra utaltatott, mint egyedüli hatalmi alapzatra. Mindaz a rossz tehát, amely azelőtt a dinasztia uralmából Magyarországra hárult, egy csapásra jóra változott.

Az ausztriai események az ölünkbe dobták az uralkodó családot mint ezentúl *kizárólag nemzeti dinasztiát* s ezért nagy hiba volt azt a királyt, akit a magyar szent korona misztériuma övezett, a külföldi hatalmaknak kiszolgáltatni és e hatalmak nyomása alatt a trónörökösödési törvényt megszűntnek nyilvánítani épen akkor, amikor annak alapján a Kossuth Lajos összeférhetetlenségi dogmája belső rázkódás nélkül valóra válhatott.

Ezt az eljárást erkölcsi szempontból és mint olyat is elítélte, amely a magyar nemzet becsületét a külföld előtt csak rontotta és a „Tanulságok" című cikksorozatban (Nemzeti Ujság jún.—október) behatóan foglalkozott az ideiglenes jogrendben közjogilag zavaros helyzettel, mutatott rá a nemzetnek már a 67 utáni állapotokban kifejlődött kétszínű és erkölcstelen politikai módszerek folytán előállott elerkölcstelenedésére és jelezte szükségesnek mindezek megszüntetése végett a régi alkotmányos jogrend helyreállítását, valamint a nemzet erkölcsi megújhodását. Csak ezen az úton gondolta elérhetőnek az ország területi épségének helyreállítását.

Ferdinandy közjogi és politikai munkáin legjellemzőbb vonásként a történeti folytonosság gondolata vonul végig. Az alkotmányos intézményekben a jelennek és jövőnek a multtal való folytonos összekötése; a meglevőnek sohasem gyökerestől kivágása, hanem csak megnyesése, esetleg új hajtások beoltása s az alkotmány fájának ilyen módon terebélyessé növelése, amelynek lombozata gyakran sűrű és nehezen áttekinthető, de épen azért sokkal inkább enyhet adó és vihart álló, mint a minduntalan elültetett, de kellően meg nem gyökeresedett új csemetéknek elszáradt ágazata.

E nagy tudományos és politikai irodalmi munkásság valamint magántanári minőségben bőven tartott egyetemi

előadásai mellett még hivatali teendőit is ellátta éspedig olymódon, hogy a hivatali lépcsőzeten — mint láttuk — a legmagasabb fokig emelkedett. Ezt látva, meg kell állapítani, hogy szinte emberfeletti munkát végzett és nem csodálkozhatunk rajta, hogy ez idegölő és kimerítő munka végül is a sírba vitte. Ha ő nem is volt a harctéren, hazája szolgálatában a munkatéren mégis a szíve vérét ontotta, feláldozta magát, tehát valóban ő is hősi halált halt. Munkáit tekintve mégis azt kell mondanunk, hogy nem halt meg egészen!

RÉZ MIHÁLY.

Az eddig említettektől sok tekintetben különböző egyéniség megemlékezésünk harmadik személye: Réz Mihály.

Ő sokkal inkább volt publicista, vagyis a magyar politikának gyakorlati kérdéseivel foglalkozó és a politikára közvetlenül hatni akaró író, mintsem közjogász.

Erdélyben, Maros-Csapón, Kis-Küküllő megyének radnóti járásában született 1878. szeptember 16-án. Szintén régi köznemesi származású.

Jogi tanulmányainak elvégzése után vármegyéje szolgálatába lépett.

Már ekkor magára vonta a figyelmet néhány közérdekű röpíratával s cikkével. Ilyenek voltak a *Széchenyi ma* 1902-ben, *A 14. §.* 1903-ban, *Döntés előtt* 1904-ben, *A kiegyezésről* 1905-ben, *Magyar fajpolitika* 1905-ben, *Gr. Dessewffy Aurél* 1905-ben, *Magyarság és demokrácia* 1906-ban, *Gr. Széchenyi István és az érzelmi politika* 1906-ban megjelent röpiratai és tanulmányai, valamint több cikke a Budapesti Hírlapban.

Ezeknek következménye lett, hogy 1907-ben, 29 éves korában elnyerte az eperjesi jogakadémián az 1878-ban rendszeresített ú. n. „Dessewffy Arisztid tanszéket", melylyel ekkor a politikának, a magyar közjognak és a nemzetközi jognak előadása volt egybekötve.

Ez a tanszék az, amelynek Akadémiánk elhúnyt elnöke 1878-tól 1881-ig, némileg más tárgyakra kiterjedve szintén tanára volt.

A publicisztikai munkásságot tovább folytatta, különösen a Budapesti Hírlapban s kisebb mértékben a

Pesti Naplóban, majd egyes folyóiratokban és önálló művekben.

Egymásután jelentek meg tanulmányai: *Nemzeti politika* és *Szabadság és egyenlőség* 1907-ben; *Macchiavelliről* az Athenaeumban 1908-ban, *Gr. Széchenyi István politikai rendszere* a Budapesti Szemlében 1909-ben, *A politikai tudomány határa* a Magyar Társadalomtudományi Szemlében ugyancsak 1909-ben; *A politikai tudomány módszere* és *A következetesség és Széchenyi rendszere*, összefoglalva az előbbi néggyel: *Tanulmányok* cím alatt 1909-ben; *A magyarság uralma és a kor szelleme* több elszórtan megjelent hirlapi cikket is újra közölve 1909-ben, *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya* 1910-ben.

Akadémiánk 1909-ben levelező-tagjává választotta, 1911-ben a gr. Tisza István alapította Magyar Figyelőnek válik munkatársává s ott sűrűn cikkezik. Ott jelent meg székfoglalója is *Gr. Széchenyi István*-ról az 1911. évf. II. kötetében (11. sz.).

A történelmi materializmus-ról szóló tanulmánya a Concha Győző negyvenéves tanárságának emlékére írt Ünnepi dolgozatok sorában jelent meg 1912-ben.

1913-ban Kolozsvárott a magyar közjognak lett egyetemi tanára a Budapestre meghívott Nagy Ernő utódaként. Néhány évvel később, 1916-ban átment az ugyanott megürült politikai tanszékre.

Egyetemi tanárságának idejében jelent meg 1914-ben *Közjogi tanulmányok* című munkája és ugyanakkor dolgozta ki *A történelmi realizmus rendszeré*-t. Ez utóbbi nagy munkájának befejezése már Kolozsvár román megszállásának idejére esett s előszavát 1920. szeptember havában írta meg. A munka azonban csak holta után jelenhetett meg Akadémiánk támogatásával, irodalmi hagyatékából összeállítva.

A román megszállás után a Kolozsvárról Budapestre, majd Szegedre menekülő egyetemet nem követte, hanem a Nemzetek Szövetségének genfi főtitkársága mellett szervezett magyar titkárság vezetőségét vállalta és látta el

súlyos betegséggel is küszködve, mígnem 1921. év május hó 26-án, nem egészen 43 éves korában utólérte a halál.

Jóformán néhány nappal halála előtt érte az a kitüntetés és bizonyára öröm is, hogy publicisztikai működését Akadémiánk a Bródy-jutalomban részesítette.

Személyesen nem ismertem közelebbről, mindössze csak egyszer találkoztam és beszéltem vele. Jellemzéséül ennélfogva ide iktatom egyik volt kollégájának és barátjának, Moór Gyula tagtársunknak sorait, melyeket halála alkalmából írt („Társadalomtudomány" folyóirat 1921. évi júliusi számában.):

„Lelki termetének körvonalai jellegzetes vonásokban domborodnak ki. Fölényes ész. Mestere az éles, találó, vágó megjegyzéseknek, a maró gúnynak és a ragyogó szellemességnek. Mindent lenyűgöző vasakarat, törhetetlen energia.

Akaratereje talán akkor a leghatalmasabb, midőn testi erői szinte teljesen elhagyják. Két hónappal halála előtt egy ritka betegség ágyba dönti. A mozgató idegpályák sorvadása folytán kezére, lábára megbénul, idegfájdalmak gyötrik, melyek ellen utóbb már a csillapító injekciók sem segítenek.

Betegségét orvosa szerint hosszú évek szellemi és akarati túlerőltetése okozta. És betegsége alatt is megőrzi teljes szellemi erejét és energiáját. A betegszobában írógép van, diktál, referáltat magának, intézkedik.

S a véres verejtékkel megfizetett munka a magyar kormány teljes megelégedését vívja ki. Nem is fukarkodnak az elismeréssel.

Energiájának forrása az impulzív szenvedélyes lélek. A benne égő szenvedély különösen két gyujtópontban izzik: az erkölcsi és a nemzeti érzés kohóiból nyeri sugárzó fényét.

Az erkölcsi érzés azonban benne nem finomkodott, hanem viharzott. A tisztesség fanatikusa volt. E ponton nemcsak megalkuvást, de kíméletet sem ismert. Érthető, hogy több volt az ellensége, mint a jó barátja.

A nemzeti becsület szempontját mindenek fölé he-

lyezte. Hogyha tönkre kell menni Erdélyben a magyar világnak — ez volt a felfogása —, menjen tönkre becsülettel, az ezeréves nemzet büszke hagyományaihoz méltó gerinces daccal, ne meghajlással és megalázkodással. Tudta ő, hogy a megnemalkuvás politikájának a nyomában sok, különben elkerülhető szenvedés jár. De úgy vélte, meg kell hozni ezt az áldozatot, mert a jövőben csak úgy lehet reményünk a feltámadásra.

Az egész magyar politika irányító gondolatának most már a rabigába hajtott testvérek felszabadítását és addig is nyomasztó helyzetük enyhítését szerette volna látni. E cél szolgálatára ment messze idegenbe s e gondolat adott neki erőt a végső erőfeszítésre."

Réz Mihály egyénisége munkáiban teljesen visszatükröződik. Irodalmi munkássága nagy mértékben alanyi. Alanyi nem abban az értelemben, hogy tárgyát alanyi szempontból ítélné meg, hanem abban, hogy az írásaiban kifejezett gondolatok teljesen feltárják benső, lelki gondolatvilágát s belőlük megismerhetjük az embert.

Első munkája, *Széchenyi ma* arról szól, akinek működése és munkái rá a legnagyobb mértékben hatottak és akit mintaképének tekintett. E művében megtaláljuk azt a mondását, hogy Széchenyi *tudott és akart vezetni* (7. lap). A vezetésre való képességnek és akarásnak gondolata gyakran megismétlődik munkáiban; a vezetést arra nézve, aki erre hivatást és tudást érez magában, erkölcsi kötelességnek minősíti; a nagy egyéniségek, államférfiak működését az államéletre döntőnek és elhatározónak tekinti, s több kiváló férfiú egyéniségével, belső gondolatvilágával, első sorban és ismételten (öt önálló tanulmányban) Széchenyiével, azután gr. Dessewffy Aurélével, Bismarckéval behatóan foglalkozik mintegy rámutatva, hogy ilyennek kell lenni az államférfiúnak. Másrészt gondja van annak kimutatására, milyennek nem szabad lennie s e tekintetben első sorban Kossuth Lajos az, akit részben megnevezve, részben a sorok között olyannak tüntet fel, akinek politikája csak bukásra vezethet, akit tehát követni és mintaképül venni nem szabad.

Br. Eötvös Józsefet is túlságosan „doctrinaire"-nek tartja, aki a fennforgó életviszonyokat nem veszi kellő figyelembe. Deák Ferenc bölcs mérséklete és józansága, valamint erős ítélő tehetsége előtt meghajtja zászlaját, de teremtő, feltaláló képességet, az államférfiúnak is szükséges képzeletet és tetterőt nem talál benne.*

A politikai kérdések elméleti fejtegetői közül Rousseauval és Macchiavellivel foglalkozik részletesebben; amazt a tényleges viszonyokat figyelembe nem vevő és következtetéseit előre kigondolt elvből levezető racionalistának tartja, akinek tanítása a gyakorlati politikában végül is használhatatlannak bizonyult; emezt oly gondolkodóként mutatja be, mint aki megtalálja és megmutatja, hogy korának gondolkozása és erkölcsei mellett melyek az államéletnek legcélravezetőbb útjai és eszközei. Tévedései idővel elmúlnak, tanácsainak lényegét pedig minden energikus politika követte.

Mindezek felett az észbeli kiválóság, a hideg mérlegelés és számítás, a következetes akaraterő azok a tulajdonságok, amelyeket a gyakorlati politikusban a legtöbbre becsül.

Már említett első munkájában, valamint csakhamar *Magyar fajpolitika* cím alatt megjelenő másik, majd később egy harmadik *A magyarság uralmáról és a kor szelleméről* írott munkájában részletes politikai programmot fejt ki.

Későbbi munkáiban is majdnem állandóan egyes gyakorlati kérdések megoldásával s e megoldásra vezető utakkal és módokkal foglalkozott, állandó cikkezésével irányt akart mutatni, hatni akart és utolsó, legnagyobb munkája, *A történelmi realizmus rendszere* tulajdonképp szintén a gyakorlati politikus és államférfi számára készült útmutatás, vezérfonál; a gyakorlati politikának rendszeres módszertana.

Ezekből a körülményekből meg lehet állapítani, hogy ő hitt a maga vezetőképességében és akart vezetni. Nem

* Bismarck, Magyar Figyelő, 1916. évf. I. k. 18. lap.

lehet ezt az egyéni hiúság, feltűnési viszketegség rovására írni; erkölcsi kötelességérzetnek folyománya volt, amelyet tudása, képzettsége, széles látóköre, ítélő- és cselekvőtehetsége, találékonysága, akaratereje, munkabírása kétségtelenül tárgyilag is indokolt. Azok a tulajdonságok, amelyek nézete szerint valakit államférfiúvá minősítenek, benne nagy mértékben megvoltak.

Ilyen körülmények között a csak irodalmi úton való hatás Eperjesről és Kolozsvárról nem elégíthette ki és ezért csak természetesnek kell tartanunk, hogy budapesti egyetemi tanszékre igyekezett, ahol módjában lehetett volna egyúttal a gyakorlati politikai pályára lépnie és ott olyan vezető helyzetbe kerülnie, amilyen nem egy budapesti egyetemi tanárnak jutott osztályrészül. Bizonyára ez volt az oka, hogy 1911-ben akkor, mikor Budapesten a már említett második közjogi és közigazgatási jogi tanszék került betöltés alá, a neki tulajdonkép idegen tárgyú tanszékre Eperjesről ő is pályázott. E törekvése azonban neki sem sikerült és a tanszék betöltésének már ismertetett módjával őt is mellőzték.

Miként már említém, a háború után a Nemzetek Szövetségének genfi főtitkársága mellett szervezett magyar titkárságnak vezetőségét vállalta el. Vezető lett tehát, látszólag szerény külső állásban, de kétségtelenül olyanban, mely az ő általa szükségesnek vallott irányban való fejlődés lehetetlenné válása után lehetőséget nyujtott neki, hogy az új helyzetben új irányokat kitűzve, abban tegyen a külföldi sajtó irányítása és a külföldi közvélemény felvilágosítása által összeomlott és porbasujtott hazájának annyi szolgálatot, amennyi csak az ő lankadatlan munkabírásától és törhetetlen akaraterejétől tellett. Sajnos, a kérlelhetetlen halál az ő munkabírásán és akaraterején is győzedelmeskedett.

Mik voltak azok az eszmék és gondolatok, irányok és elvek, amelyeket vallott, követett és hirdetett? Részletes átnézetük messze vezetne; csak rövid vázolásukra szorítkozhatom.

Általában az ú. n. reálpolitika az, amely fő elvéül

tekinthető, vagyis a valóságos életviszonyokat figyelembe vevő és hozzájuk alkalmazkodó eljárás, amely mellőzi a bár eszmei, de elérhetetlennek bizonyuló célokért való küzdést és az érzelmek által való vezettetést.

Munkásságának első szakában részletesen kifejtett politikai programmja összefoglalva a következő:

A magyar fajnak a nemzetiségek felett műveltségi és gazdasági felsőbbséggel kell bírnia. Ennek a felsőbbségnek fenntartására és megerősödésére kell irányítani minden intézkedést. Minden elválasztó erőnek a nemzetiségek egysége ellen kell irányulnia, minden olvasztó erőnek a nemzeti egységet kell szolgálnia.

Állami iskolát emelni nemzetiségi falvakban, kongruát adni nemzetiségi lelkészeknek, nemzetiségi alapon egyházak alakulását megengedni nem szabad.

A magyarság műveltségét emelni kell megfelelő közoktatással, gazdasági erejét szilárdítani kell megfelelő hitelszervezettel, birtokpolitikával, az elsőszülött fiúk kedvezményes örökösödésével.

Nemzetiségi vidékeken magyar hivatalnoki és katonatiszti kart kell létesíteni; idegen ajkúakat viszont magyar vidékekre kell elhelyezni. E szempontoknak megfelelően kell a nemzetiségi törvényt is megváltoztatni, amelyet elhibázottnak, „doctrinaire" felfogásból eredőnek s a tényleges viszonyokkal nem számolónak tart.

E mellett azonban az alsó néprétegek szociális bajainak gyógyításával, jólétének emelésével emberszeretően kell törődni s ezáltal is előmozdítani nemzeti szempontból való egyesítésüket.

E politikát uralkodni tudó erős vezérnek kell megvalósítani,[1] aki az ismét megerősítendő és öntudatossá teendő magyar nemességre és az abból, valamint az a mellett kifejlődő középosztályra, mint a kiválóbbak osztályára támaszkodik.

Jellemzésül egyik munkájának[2] jelszavául Napoleon

[1] A magyarság uralma és a kor szelleme, 78. lap.

[2] Szabadság és egyenlőség.

ama mondását választotta: „Mindent a népért, de semmit a nép által."

Arisztokratikus, tekintély-uralmi irányzat ez; ő maga magyar konzervativizmusnak minősítette s új reform-párt feladatául tűzte ki.

Erős meggyőződés kellett ez elvnek hirdetéséhez akkor, mikor még az volt az uralkodó felfogás, hogy Magyarországon mást, mint szabadelvű politikát folytatni nem lehet. Jobban beleillik a mai időkbe, midőn mindenünnen a vezéri elvnek, a tekintély uralmának, a konzervatív haladásnak szükségességét hangoztatják az emberek felé.

Az általános választójognak a Kristóffy-féle javaslattal történt felvetése után behatóan foglalkoztatja a szabadság és a demokrácia kérdése.

A szabadságnak és egyenlőségnek a nagy francia forradalom által felvetett eszméje szerinte a XIX. században mindenütt csalódásra vezetett és az egyenlőség semmiben sem valósult, mert nem is valósulhatott meg. A demokrácia a magyar nemzetnek nem való, mert egyetlen osztálya sem demokratikus; mindegyik kiválóságra, a másiknál magasabb állásra törekszik.

Az általános választójogot veszélyesnek tartotta, mert az a nemzetiségi alsóbb rétegeknek is választójogot juttatva, műveltségüknek alsóbb voltánál fogva csak a fajok harcát, a felekezetieskedést mozdítaná elő. Élesen fordult szembe az akkori koalíció egyik részének az általános választójogot pártoló állásfoglalásával, mert az volt a nézete, hogy azt az osztrák összbirodalmi törekvések a maguk céljaira veszély nélkül mindenkor felhasználhatják s ütő kártyául kijátszhatják azáltal, hogy a politikai befolyáshoz juttatott nemzetiségeknek mindig többet igérhetnek, a magyarságot mindig túllicitálhatják.

A háború kitörésével a nemzetközi politika felé fordult érdeklődése. Arra a megállapításra jutott, hogy a nemzetközi viszonyok mindig hatnak az egyes államok belső viszonyaira, az államalakításra, az intézmények szervezésére. E kérdések tárgyalásának elhanyagolását a pro-

vinciális gondolkodás megszokásával magyarázta. E szempontból kiindulva Oroszország törekvéseinek, a hármas szövetség létrejövetelének és a módosulását előidéző körülményeknek, a Németországgal való szövetségnek, Bismarck nemzetközi politikája indító okainak és eszközeinek vizsgálatára fordította figyelmét. E tekintetben új irányokat nem tartott szükségeseknek; ellenkezőleg, az általa beváltnak tartott hármasszövetség, illetve felbomlása után a német szövetség háború utáni fenntartásának szószólója volt.

Magyarországnak és Ausztriának viszonyával is foglalkozott. De ezt is inkább politikai, mintsem közjogi szempontból tárgyalta.

Erre vonatkozó munkáját 1910-ben írta. Kifejti benne, hogy a két állam tényleges viszonya 1848 előtt nem felelt meg a jogi viszonynak. A 48 előtti törvények hézagai azonban a tényleges viszonyt mégis lehetővé tették. A 48-as törvények a tényleges állapotot akarták a joginak megfelelővé tenni. Ez azonban a tényleg fennállott osztrák összbirodalom megosztása lett volna, s ez a birodalom fennállásának azzal az összérdekével, amelyet Európának akkori viszonyai is szükségessé tettek, nem volt összeegyeztethető. Ezért az összmonarchiának fennállását kívánó tényezők ebbe nem nyugodhattak bele s azt e szempontra nem figyelve erőltetni hiba volt. Ez hozta magával az összeütközést és ez után a kikerülhetetlen bukást.

A rendiség megszüntetésére 1848-ban megérettek voltak a viszonyok, a birodalmi viszony oly meglazítására azonban, mely szinte szétszakítás számba mehetett, nem.

Az 1867. évi kiegyezés az összbirodalmi érdeket, a nagyhatalmi állás szükségét felismerte és belátta és azért sikerült most már az európai viszonynak megváltozásával és azok hatásaként megoldani azt a kérdést, mely 1848-ban megoldatlanul maradt.

A 67-es kiegyezés ugyan mint a kényszerhelyzetből folyó megalkuvás jött létre; azonban nem szabad csak mint ilyet felfogni, mert az osztrák-magyar összmonarchiában maradás Magyarországnak épen úgy érdeke, mint a

monarchiának, ennek fennállását pedig az európai helyzet is megköveteli. A kiegyezésen alapuló viszony tehát addig fog fennmaradni, amíg az európai helyzeten nyugvó erőviszonyok fennmaradnak és ezen a sziklán — úgymond — az azt megváltoztatni akaró szenvedélyek minden hullámа megtörik.[3]

De a kiegyezéssel teremtett viszony fenntartása azért is érdeke Magyarországnak, mert a dinasztiával való egyetértés létrejövetele lehetővé tette, hogy a magyar állam belső nemzeti egységét munkálja és habár lassan, de ez irányban lépésről-lépésre mégis előre haladjon.

A monarchiában mint nagyhatalomban tehát a magyarságnak irányító befolyásra kell törekedni minden téren, hogy ezáltal is növekedjék tekintélye befelé és a magyarság fensőbbségét a többi népelemekkel szemben erősítse és biztosítsa.

Ha most e sorokat olvassuk, önként merül fel a gondolat, nem tévedtek-e mindazok, akik az osztrák-magyar monarchiát Európa érdekében fennálló olyan sziklaszilárd dolognak tartották, amelyen a szenvedélyek hullámai megtörnek, mikor nyolc évvel később ugyanaz az Európa darabolta fel a „monarchiát" azoknak a kis nemzeteknek — Réz felfogása szerint is természetes — szenvedélyei és ebből folyó mesterkedései folytán, amelyeknek beolvasztháttásáért tartották Réz Mihály és vele még sokan mások szükségesnek, hogy Magyarország a „monarchia" keretében megmaradjon és saját államiságának csonkaságába és félszuverenitásába belenyugodjék.

De felmerülhet az a kérdés is, vajjon a lefolyt események nem igazolták-e előrelátását annak a férfiúnak, akinek az e viszonyokra vonatkozó politikáját többek között Réz Mihály is annyira elítélte, de aki a világháborúnak Bosznia révén való kitörését, Oroszországnak és Magyarország nemzetiségeinek ebben való szerepét, a „monarchiá"-nak és azzal együtt Magyarországnak is feldarabolását, a német császárság bukását, Lengyelország

[3] Magyarország és Ausztria közjogi viszonya. 113. lap.

feltámadását már 30—40 évvel hamarább döbbenetes pontossággal megjósolta.

Másrészt azonban kérdezni lehet azt is, vajjon mindez megtörtént volna-e, ha a magyar nemzet a nemzetiségi kérdésben, valamint Magyarország és Ausztria közjogi viszonyának kérdésében mindig azokon a nyomokon haladt volna, amelyeket Réz Mihály tartott követnivalóknak.

Követnivalóknak tartotta pedig még akkor is, mikor 1917. december havában a Habsburg-birodalom problémája cím alatt Csehország függetlenségének, Délszlávia kialakulásának, a megnagyobbított Romániának eshetőségeivel foglalkozva azokat a veszélyeket fejtegette, amelyek előállnának akkor, ha Lengyelország is önállósulna, az osztrák-magyar monarchiával perszonálúnióba kerülne, amiről akkor szó volt. E veszéllyel szemben nézete szerint ránk nézve előnyös birodalmi politikának nagy koncepciójával kellett volna foglalkozni s nem lett volna szabad a provinciális politika és látókör színvonalán maradnunk. De a provinciális látókör — nézete szerint is — állami önállóságunk hiányának szükségképeni következménye volt.

Közjogi vizsgálódásai szintén voltak, de sokkal kisebb mértékben, inkább csak mellékesen. Így a Magyarország és Ausztria viszonyának alakulását főleg politikai szempontból tárgyaló előbb említett munkájában megállapítja általában találóan, de részletekben némi tévedésekkel, hogy az 1867. évi kiegyezés az 1848. évi törvényekkel tulajdonképen nem volt ellentétben, mert csak azokat a kérdéseket szabályozta, amelyeket 1848-ban szabályozatlanul hagytak, s így maradva csak zavarra vezettek volna.

1914-ben pedig *Közjogi tanulmányok* cím alatt könyve jelent meg s e tanulmányokban foglalkozik a magyar parlamentárizmussal, a jogfolytonosság és legalitás kérdésével, a királyi ház törvényeivel, az osztrák és a magyar pragmatika szankcióval, végül Bosznia közjogi helyzetével.

Ezek tekintetében is figyelme inkább oda irányul, ahol hézagokat és hiányokat lát, melyeknek törvényhozási úton való pótlását szükségesnek tartja. Látszik azonban,

hogy a tételes közjogi vizsgálatok terén nem oly otthonos, mint a gyakorlati politikáén s állításai egyes tévedésektől nem mentek. Így p. o. helyesen állapítja meg, hogy az uralkodóház ú. n. házi törvényei, amennyiben nem a törvényileg szabályozott trónörökösödésre vonatkoznak, bizonyos mértékig Magyarország szempontjából is érvényes jogszabályokul voltak tekintendők, de az a nézete, hogy ez a magyar király rendeleti jogán alapul, nem fogadható el.

Bosznia és Hercegovina ú. n. annexiójára nézve is találóan állapítja meg, hogy ez a két tartomány közjogi állását nemhogy tisztázta volna, hanem ellenkezőleg, sokkal homályosabbá és nehezebben megoldhatóvá tette, mint volt az okkupáció ideje alatt; csakhogy azt a condominium szokásos, de nem szabatos formulájával határozván meg, a jogviszony találó meghatározását nála is nélkülözzük.

Publicisztikai működését a Bródy-jutalom odaítéléséről szóló bizottsági jelentés (előadó Concha Győző) a következőleg jellemzi: „Minden reálpolitikának egyes részletekben elkerülhetetlen hiányai mellett is Réz Mihály a legnagyobb szolgálatot tette, amit publicista tehet nemzetének, midőn bátran, szívósan, tárgyának gyökeréig menő, annak legapróbb részleteit bogozó dialektikával mutat rá a tudományos igazságok színébe öltözött vágyak, remények ellen a rideg valóságra, az adott lehetőségekre.

Tudós felkészültsége, lélektani elemző ereje, a nemzet minden érdekét átfogó tekintete, tiszta magyar nyelve[4] állanak rendelkezésére nemes föladata szolgálatában, melyet hazafias tüze éleszt, de amelyet szigorú értelmi megfontolással, rideg tárgyi vizsgálódással végez, mint egy sereg vezérkari főnöke."

Azokat a politikai nézeteit, amelyeket szétszórt cikkeiben és tanulmányaiban fejtegetett, a háború vége felé egy-

[4] Nyelvezetének azonban két hibája van, ú. m. az „egy" határozatlan névelőnek állandó németes használata és az idegen kifejezések sűrűsége akkor is, amikor megvannak a megfelelő magyar szavak.

séges rendszerbe foglalta. E munkája azonban csak holta után jelent meg.

A munka a „történelmi realizmus rendszerének" nevezi magát. Bevezetésében mindjárt megjelöli, mit ért „realizmus" alatt. Érti mind az egyoldalú anyagias, mind az ugyancsak egyoldalú eszmei felfogással szemben azt a felfogást, amely az eszmei és anyagi tényezők fontosságát egyaránt elismeri s erejük, arányuk, viszonyuk helyes értékelésében látja a gyakorlati politikai gondolkodás legfőbb feladatát. Ez a gondolkodás a reálpolitikai. Történelmi alatt pedig érti azt az eljárást, amely a jelent a multból való folytonos és fokozatos fejlődés és visszafejlődés eredményének tekinti és ennélfogva a jövendőre is a történelmi események tapasztalataiból következtet.

Az ekkép meghatározott mű valójában a gyakorlati államférfi számára szolgáló útmutatás, hogy annak nyomán megállapíthassa, mi az, ami az államélet irányítása tekintetében az épen fennforgó viszonyok között valóban megvalósult s mi az, ami minden számbavehető következményre való tekintettel megvalósítható, hogy azután ehhez képest irányítsa lépteit. Tulajdonkép tehát célját tekintve ugyanaz, amit régebben „államveszélyességi tan"-nak neveztek, csakhogy azzal a nagy különbséggel, hogy ez az útmutatás nem határozottan kijelölt célokat, eszközöket és eljárási módokat ajánl, hanem azokat a viszonylagosság elvének megfelelően állapítja meg.

Kiindulási pontja, hogy a politikának mint tudománynak alapja a tapasztalat, módszere az indukció. Nem „exact" tudomány, mint a természettudomány, mert nem minden tényezője kiszámítható, de vannak, amelyek kiszámíthatók. Lehetnek és vannak tehát általános igazságai s az államéletben van törvényszerűség, csakhogy ezeken belül sokkal több lehetősége van a különféle következményeknek, mint az exaktabb természettudomány tételei szerint, mert minden okozatnál sokkal több a közreműködő ok és sok ezek között a ki nem számítható hatású. A lappangó és kiszámíthatatlan hatású erők mellett azonkívül az egyéni akaratnak is nagy szerepe van. A nagy

államférfiúnak, az államférfiúi lángésznek épen az a jellemzője, hogy a lappangó erőket megsejti, megérzi és a kiszámíthatatlan tényezők között is eltalálja a célravezető helyes útat.

Habár ezek szerint az államférfiúi lángész természetesen a születés dolga, mégis az államférfiúnak is útmutatója a politika tudománya, amelynek feladata mindig a gyakorlati politikai tudásra és érzésre való nevelés.

A politikai élet a létért való küzdelem a különleges életviszonyokhoz való alkalmazkodás által. És pedig nemzetek közt és nemzeteken belül. Ez minden gyakorlati politika alapja. A politikai tudománynak tehát a különleges viszonyok megismerhetésére kell tanítania s azok tanulságaiból kiindulnia.

A műben sorra veszi mindazokat a tényezőket és körülményeket, amelyeket nézete szerint a gyakorlati politikusnak minden egyes esetben figyelembe vennie és vizsgálnia kell.

Elsősorban figyelembe jönnek az állam alkotó elemeinek különféle viszonyai: az állam területének földrajzi fekvése, határainak milyensége, nagysága, minősége, más állam területére való kihatásra képessége. Azután az állam népe, annak különféle fajokra, társadalmi és gazdasági osztályokra, pártokra, felekezetekre tagosulása, mindezeknek egymásra s az államra való kölcsönhatása, valamint az állam egyes tagjainak, az egyéneknek megfelelő közösségi öntudata vagy annak kisebb-nagyobb fokú hiánya.

Következnek az államéletre ható anyagi és szellemi tényezők. Az előbbiekhez tartoznak a politikaiak. Az utóbbiakhoz a nép tömeglélektani és egyéni lélektani minéműsége, érzései, a politikai ábrándképek iránti hajlandósága.

Nagy ható ereje van, amelyet vizsgálni kell, az állami főhatalom működésének, ami történik a politikai intézmények által az államnak önmaga kitűzte céljai érdekében s azért ez intézményeknek és céloknak vizsgálata múlhatatlan.

A jelzett tényezők hatása folytán kialakuló politika és annak erkölcsi következményei azután erkölcsi szempontból is mérlegelendők. A politikust egyénileg a közönséges erkölcsnek kell kötnie, de a politikának erkölcsellenes következményeit adott viszonyok között el kell fogadni. Az állami létért való küzdelem néha az erkölcs követelményeinek korlátokat szab (161. lap). Így, hogy többet ne mondjunk, a háború. Minden intézményhez az erkölcsiségnek más és más foka és fajtája szükséges.

Ha figyelembe vesszük, hogy e megállapítások szerint számtalan sok tényezőnek különféle csoportosulása lehetséges, s hogy ezekhez még a lappangó erőknek és kiszámíthatatlan tényezőknek sokasága is hozzájárulhat, valóban el kell ismerni, hogy annak az államférfiúnak, aki mindezekkel számot vetve a helyzetnek megfelelő politikát tudja követni, rendkívüli képességekkel kell megáldva lennie.

A szerző mindezekre nézve részletes irányítást és útmutatást kíván adni. Ezek közül csak azt ismertetem, amely a nemzetiségi tényezőkre vonatkozik, s amely alapja volt az e kérdésben elfoglalt gyakorlati politikájának is.

A szerző ezt a fajok megjelölése alatt tárgyalja.

A fajok alatt azt érti, amit másképpen a nemzetiség és nemzet szavakkal szoktunk jelölni.

Réz Mihály azonban e szellemi közösségek megjelölésére állandóan használja a „faj" kifejezést. Szerinte a nemzetiség politikai öntudatra emelkedett faj, a nemzet pedig ezenkívül politikai hatalmat is szerzett faj. A faj, nemzetiség, nemzet e felfogás szerint ugyanannak a személykörnek három különböző fejlődési fokozata, de e mellett észreveszi és megállapítja, hogy a közös származás nem mindig jellemzője a nemzetiségnek és nemzetnek s hogy ezek előállhatnak különböző fajok keveredéséből, vagy valamely faj egyik részének politikai öntudatra emelkedéséből és így megengedi, hogy a faj tagjai is nem közös származásúak vagy nem oly származásúak, mint hiszik (46. lap). Azt is elismeri, hogy a közös nyelv ka-

pocs, valamint a közös műveltség is az, ámde azért sem a nyelvet, sem a műveltséget nem tekinti döntő tényezőül sem a nemzetiségnél, sem a nemzetnél.

A faj fogalmát tehát eme nálunk, Magyarországon elterjedt és népszerű értelemben használja és így a nemzetiségek és nemzetek törekvéseit a faji törekvések fogalma alatt foglalja össze.

E faji törekvések szempontjából vezérlő gondolata az, hogy akár képzelt, akár valóságos a faji összetartozás: a nemzetiségi és nemzeti törekvéseknek alapját képezi. A faj az államon belül mint nemzetiség a szabadságra, mint nemzet az uralomra, államalkotó nemzetté válva pedig más államokkal szemben a függetlenségre, majd a terjeszkedésre törekszik.

Az elnyomástól szabadulni kívánó nemzetiségi mozgalom épúgy, mint a fensőbbség érdekét szolgáló nemzeti politika; az állami függetlenségért való harc épúgy, mint a terjeszkedő külpolitika: *ugyanazon* faji törekvés, — csak érvényesülésének különböző fokozatában.

Ez alaptételnek le is vonja a következményeit. Ezek szerint téves minden olyan kísérlet, mely egyes fajpolitikai követeléseket abból a reményből kiindulva elégít ki, hogy a követelések teljesítése meg fogja útjokban állítani e törekvéseket. Ellenkezőleg az ily engedmények folytán az illető fajnak még azok a rétegei is nemzetiségi öntudatra ébrednek, amelyek addig azzal nem birtak. Az így nyert szabadságot az illető faj mindig csak eszköznek fogja tekinteni s ezért annak az uralkodói fajjal való összeolvasztásra hatása nem lesz (59. lap).

Ez az élet törvénye; mert az életösztön nem csupán szabadságra, hanem az *erők érvényesítésére* tör. Az erős erejének az érvényesítése pedig: *uralom*. Ezért előbb szabadság, azután uralom. A nemzetiségnek: nemzeti lét. A nemzetnek: nemzeti egység. A független államnak: más államok feletti befolyás. Szükségkép, természetesen és következetesen; mert a politikai tényezők felett nem a szabadság, hanem az élet törvénye uralkodik (63. l.).

Íme Réz Mihály szerint olyan államban, mely nemzetiségekkel bír, természetes a nemzetiségek törekvése, hogy szabaduljanak és önálló állammá alakuljanak; viszont annak az államnak, amely őket eddig magába fogadta, természetes a törekvése, hogy őket uralkodó nemzetébe olvassza. Hogy e két törekvés közül melyik ér célt, az az erőviszonyoktól függ. Hazánkban a világháború folytán a nemzetiségek elszakadási törekvése sikerült és e körülmény a Réz Mihály felállította törvényt igazolni látszik. Ámde akkor igazolt a tétel másik része is, az, amelyből a nemzetiségekkel bíró államban a nemzetiségek beolvasztásának törekvése következik, s akkor igazolt volna az utódállamoknak az az eljárása is, amely ezt a beolvasztást sokkal nagyobb mértékben és erősebb eszközökkel igyekszik elérni, mintsem tette a magyar állam, ahol a beolvasztási törekvést a szerző gyengélte. De ekkor a kisebbségi jogokról többé nem lehet szó és akkor mindig csak az erősebb joga igazolt.

Más eredményre jutunk, ha a nemzetiségek kérdésénél figyelembe vesszük és alkalmazzuk az igazságosság szempontjait is. De e szempont iránt, mint általában inkább a gyengébbek védelmére szolgáló és kétségtelenül szintén erővel bíró eszme iránt a szerző érdeklődése csekélyebb, noha máskülönben az erkölcsi tényezőkre nagy súlyt helyez.

A fent idézett sorokat a szerző még a háború folyamán írta. Az összeomlás után, 1920. szeptemberében írt rövid előszavában pedig azt mondja, hogy a fokozatos fejlődésnek örökérvényű nagy törvényét e világfelfordulásban is látjuk. Vajjon miben áll szerinte a fokozatos fejlődésnek e nagy törvénye?

Munkájának vége felé fejti ki az állandóságnak és változékonyságnak kérdését az államéletben. Az államélet szakadatlan, a fiziológiaihoz hasonló mozgást mutat és folytonos változást eredményez. A változás azonban csak részleges, mert az államélet valamennyi tényezője nem változik egyszerre, hanem csak különféle időkben s ezért a mindig változatlanul megmaradó tényezők

folytonosságot adnak az államéletnek (173. l.). A változás pedig mindig csak fokozatos s amint a természetben nincs ugrás, úgy az államéletben sincs. A fejlődés során az államnak bizonyos fokozatokon keresztül kell mennie, bár a fejlődési fokozatok sorrendje a különböző államokban különböző lehet.

A fokozatos fejlődés ellenére létrejövő változás gyakran forradalom vagy háború által történik, de akkor a forradalom vagy háború csak ideiglenes sikert érhet el, mert a fokozatok átugrásával mellőzött tényezők és erők tovább működhetnek és fejlődhetnek s a forradalmak és háborúk eredményeit ellensúlyozhatják, habár a régi állapotba való teljes visszahelyezés már alig lehetséges.

Talán a fokozatos fejlődés eme törvényében megtaláljuk a választ amaz előbb felvetett kérdésünkre.

A háború és béke kérdésében is megvan a maga felfogása. A háború szerinte szintén az élet törvényének következménye. Minden életerős állam terjeszkedésre, más államokra való befolyásra törekszik s ez egyik tárgyilagos oka a háborúnak. Örök békéről pedig csak akkor lehetne szó, ha mindenütt az erők egyensúlya mutatkoznék, vagy ha a béke fenntartása mindennél fontosabb érdeke lenne minden hatalmas államnak, ez pedig nem képzelhető. Ezért a politikának a háborúval mint az államélet állandó tényezőjével kell számolnia.

Azonban a szerzőnek ez a felfogása ellentétben állónak látszik az állam céljáról vallott felfogásával.

Az utóbbira nézve ugyanis a következőket írja: „Az állam lételve az uralom s az uralom jogosultságának csak erkölcsi alapon lehet nyugodnia; az államérdek felsőbbsége pedig céljainak erkölcsi fölényén alapul. Az államnak az adott viszonyok közt lehetséges irányban és fokon az emberiség örökértékű nagy eszményi céljait kell szolgálnia. Természeti törvények és az erkölcsi törvények harmóniájának aktuális előfeltételeit megtalálni s a konkrét államban megteremteni.

Az isteni és emberi törvények ez abszolút harmóniája az az állam legmagasabb célja."

Ámde ha ez az állam legmagasabb célja, akkor a keresztyénség alapján álló államoknak meg kell találniok és teremteniök az örök békét is, mert keresztyén felfogásunk szerint az isteni és emberi törvények tökéletes összhangja csak azzal fog megvalósulni.

A szerző művét a haladás kérdésének felvetésével fejezi be. Kérdi, vajjon remélhető-e a jövőben a szakadatlan és feltartózhatatlan haladás? Válasza nem nagyon biztató.

Megállapítja, hogy minden korszak beleesik a szakadatlan haladás hitének tévedésébe; s az utána jövő korszakok csak annyiban állnak a régi felett, hogy immár belátják elődeik e tévedéseinek a viszonyokban rejlett különleges alapjait. Pedig a haladás iránya gyakran változik, folyamata gyakran megszakad vagy visszaesik. S miután a haladás általában rejtett erő és kiszámíthatatlan tényezőtől feltételezett, a haladás jövője is kiszámíthatatlan.

Azt tehát, hogy szakadatlan lesz-e a haladás, nem tudhatjuk.

Legyen szabad nekem a kiváló szerző emlékének sérelme nélkül e tételnek ellene mondással befejeznem megemlékezésemet és pedig épen az ő általa vallott elvnek, az indukciónak az alapján. A tapasztalat azt mutatja, hogy az emberiség eddigi haladása alacsonyabb fokról magasabbra állandó volt. Nem megszakítás és nem visszaesések nélkül. De a visszaesésekre mindig elkövetkező felemelkedés rendszerint meghaladva a lesüllyedés fokát, végül mégis felfelé haladást eredményezett. S ha áll is az a mondás, hogy nemzetek lesznek és nemzetek vesznek, az egész emberiség végső haladása, amíg a természeti lehetőségek megvannak, feltartózhatatlan és ezáltal az egyes nemzetek veszendőségének foka is csökkenőben lesz.

Az emberi haladás abban áll, hogy az emberállatban mindinkább kevesebb lesz az állati és mindinkább több lesz az emberi. Ha a fejlődés az ősi emberállatból eljutott a mai

emberig, akkor bízni kell benne, hogy a fejlődés tovább fog haladni és el fog jutni a mai embertől az isteni emberig.

És ha az állatok és állati emberek között a létért való küzdelem elve uralkodott, akkor az isteni emberek felett nem az egymás elleni, hanem az egymás melletti küzdelemnek, az együttérzésnek, a szolidaritásnak a törvénye fog uralkodni. De ennek az állapotnak eléréséig még bizonyára igen hosszú útat kell megtenni.